

5.2 Figury – esteticky účinné kombinování hlásek a slov

Podstatnou vlastností slovních figur je skutečnost, že se při jejich užití nemění význam slov, která figuru vytvářejí; zdůrazňují nějaké obsahové poselství

Elipsa – výpustka; vynechání slova, které si můžeme domyslet

Pane, vy kulháte na levou!
A myslíte, kosíčku, že vy ne? (K. Kapoun)

Elize – apokopa; vynechání hlásky na konci slova

...pískat si, jak mi zobák narost, vínem si plašit z čela starost...(F. Gellner)

Parenteze – vsuvka, doplnění významového celku vložení nové myšlenky

Ač plakala a rty se chvěly (zpozdlá), připravila se k noci...(A. Sova)

Aposiopese – nenadálé odmlčení, nedopovědění započaté věty

Vysoký křik,
unášený steskem, bolestí a výčitkou:
„Co já jsem všechno...a proč?“ (O. Mikulášek)

Exklamace – vzrušené básnické zvolání

Svaté to nadšení
nebeský plamení,
šlehní nám do srdcí,
otčinou vzplaň! (S. Čech)

Anafora – opakování stejných slov na začátcích strof nebo veršů

Darmo, řeko, tvoje lkání,
darmotmavou nocí zní...(K. H. Mácha)

Epifora – opakování stejných slov na konci veršů

Přicházím k Tobě. Jaké to máš vlasy!
Tak těžké, vonné, sametové vlasy. (K. Toman)

Epanastrofa – palilogie; opakování stejných slov na konci jednoho a na začátku druhého verše

Vybíral jsem celé plástve,
celé plástve černého medu ... (M. Florian)

Epizeuxis – opakování stejných slov v jednom verši několikrát za sebou

Plavovlasá země
se vzdouvá, se vzdouvá.

Slunečními řetězy zavěšena
se houpá, se houpá. (V. Závada)

Paronomázie – nahromadění několik slov odvozených od téhož kmene

Hej holky hejbejte se rejděte rejdívý rej (V+W)

Pleonasmus – nadbytečné seskupení souznačných nebo významově si blízkých slov a výrazů

Hornické děti jdou si hrát
a já jsem slepý a já je nevidím... (V. Závada)

Anastrofa (inverze) – obrácení obvyklého pořádku slov

Miláčku, ty máš v ústech zralou třešni!
Jak chutná ti? (V. Nezval)

Přirovnání – vystižení a určení jevu na základě jeho vlastností shodných s vlastnostmi jevu jiného

Tvá postava je palmě podobná
a prsy tvé hroznům. (J. Seifert)

Paralelismus – druh přirovnání, kladoucí jevy volně vedle sebe – obdobná gramatická, rytmická nebo tematická výstavba veršů nebo úseků

Spanilý stvol zdvihl číšku,
plnou medu,
kůň zdvihl hlavu s nozdrami,
plnými krve,... (O. Mikulášek)

Antiteze – přirovnání protikladem (obraz, popření, cílový obraz)

Nezhaslo slunce, ale umřel člověk. (K. Toman)

Asyndeton – spojení slov a vět bez spojky

Polysyndeton – nahromadění spojek ve verši či strofě

Řečnická otázka – otázka, na niž ten, kdo ji klade, nečeká odpověď

Bez konce jsou lesy markýze Géra.
Otcové když v jeho robili dolech,
smí si vzít sirotek do klínu drva,
co praviš, Maryčko Magdónova? (P. Bezruč)

Apostrofa – oslovení věcí, osob, smyšlených postav nebo abstraktních pojmů

Milenčin dopise, lampo, kniho kamarádova... (J. Wolker)

Antiklimax – pojmenování nebo motivy seřazené podle významu tak, aby měly sestupnou tendenci

V klubu číšník učil slunce tuctu úklon jaksepatří
Velká Střední Malá Žádná... (K. Šiktanc)

Klimax – gradace; – pojmenování nebo motivy seřazené podle významu tak, aby měly vzestupnou tendenci

Zpíval, že bude, až bude,
že bude stále perutný
a ještě perutnější, ba nejperutnější z perutnaticů. (L. Kundera)

Kontrast – postavení jevů nebo slov opačného významu vedle sebe, záměrné spojení protikladných myšlenek a obrazů

Byl to černoč černý jako vrána;
ona jméno měla Liliana. (F. Gellner)

Paradox – zdánlivě protismyslné tvrzení, které odporuje vžitým představám

Paní
jak krahulíky létat učila jste věty
Vy uměla jste umět neuměti (F. Halas)

Makaronismus – záměrné smíšení dvou jazyků v básni

Mea culpa, mea maxima culpa –
kdo neumí dělat zázraky, ten je ťulpa. (K. H. Borovský)

Kalambúr – slovní hříčka, která je zpravidla vytvořena záměnou významu stejně znějících slov

Věnceslavo dá ryba rybě lásku?
Věnce! Slávo! Dary! Bary bělásků! (V. Nezval)

Parafráze – záměrné napodobení cizího uměleckého díla nebo stylu

Pointa – výrazné, často překvapivé vyvrcholení strofy nebo celé básně

Envoi – posláni, dozpěv vyslovující závěrečnou myšlenku básně

Ó madono, ó růže, vílo!
Z mé duše chrám jsi stavěla;
teď na podušce trochu vůně zbylo,
tam, kde tvá hlava ležela.

Prch sen – kam ty jsi zmizela? (J. Vrchlický)

Citace – použití cizího slovesného projevu nebo rčení v básni

Variace – obměňování motivů nebo zvoleného tématu

Zkratka – vyloučení nepodstatných znaků

Jsem pouhý básník, radar pod lipami.
není mi odpovídat. Ptám se. (J. Skácel)

5.3 Tropy – obrazná pojmenování

Jednotlivé typy tropů se liší charakterem a typem přenášení významů.

5.3.1 Metafora a její druhy

Metafora – je přenesení významu na základě podobnosti, vzhledu, funkce, vlastností, pohybu apod; označení jednoho jevu pojmenováním jevu druhého – a srovnání nebo konfrontace těchto jevů na tomto základě

Tvé oči dva výstřely naslepo
Dva výstřely naslepo které se neminuly cílem
Dva výstřely naslepo za rohem ulice kudy jsem šel
Jak věžeň hledající konec dvora. (V. Nezval)

Perzoniifikace – přenos pojmenování lidských vlastností a jednání na neživé věci a abstraktní pojmy

Na stole světlo
boxuje s noční můrou.
A po dvoře chodí vítr
jako chlap. (K. Biebl)

Synestezie – smíšení smyslových počitků; jeden smysl přebírá funkci jiného smyslu

Šum žářem umdlený na větve tíhou nalah
a visel bez hnutí, co v teskných intervalech
les dýchal přitisklý a potu hořký příval
z rozprsklých zelení mu hrubou vůni splýval. (O. Březina)

5.3.2 Metonymie a její druhy

Metonymie – přenesení významu na základě věcné souvislosti

Na břehu moře maják do tmy hoří (J. Seifert)

- záměna příčiny a účinku (Její jazyk není nejvybranější)
- záměna obsahu za věc (Vypil celou sklenici)
- záměna věci za místo jejího původu (Bílý dům)
- záměna vlastnictví nebo výrobku za majitele nebo autora (Vykradli souseda)

Rozlišení mezi metaforou a metonymií je někdy obtížné, protože rozdíl mezi věcnou souvislostí a podobností nemusí být vůbec patrný. Věcná souvislost je vlastně jakýsi druh podobnosti, řekněme vnitřní, zatímco u metafory jde v zásadě o podobnost vnější. Můžeme však najít obojí.

5.3.3 Synekdocha

- přenesení významu na základě záměny části a celku, na základě věcných souvislostí kvantitativních

pars pro toto – uvedení části místo celku

totum pro parte – uvedení celku místo části

Při cestě vychrtlé topoly,
na voze hladové oči. (J. Kainar)

5.3.4 Přejícné a zvláštní jevy tropiky

Oxymorón – spojení významově protikladných slov

Zbortěné harfy tón, ztrhané zvuky zvuk... (K. H. Mácha)

Alegorie – rozvinutá metafora, celá báseň může mít přenesený význam

Epiteton – básnický přívlastek, zdůrazňuje stálou nebo mimořádnou vlastnost

Jdi Loro bláznivá s očima které planou
oblékneš černý šat a budeš svatou pannou. (G. Apollinaire)

6. Kompozice literárního díla

6.1 Motiv a téma

Literární motiv – za nový samostatný motiv lze považovat takové místo, které posouvá tok a obsah textu kupředu, přináší novou myšlenku, popřípadě rozvoj brzdí. Motivy nemusí navazovat plynule na sebe, nemají stejnou důležitost, mohou mít různý charakter, mohou být rozloženy nerovnoměrně. Význam některých motivů lze pochopit pouze v rámci tématu nebo celého kontextu.

Literární téma

Téma je souhrn jednotlivých motivů, vyšší kompoziční celek.

Téma je zároveň souhrn v textu zdůrazněných prvků věcného, ale zejména ideového obsahu díla. Podobně jako motiv i literární téma může být hlavní nebo vedlejší, úzké nebo široké, nosné nebo plytké, lyrické nebo epické.

6.2 Fabule a syžet

Fabule – je jednotlivá příhoda nebo řada událostí, o nichž se vypráví, má užší a konkrétnější význam než látka, v češtině tomuto pojmu odpovídá terminologické spojení dějový základ epického díla

Syžet – konkrétní uplatnění fabule v textu, se syžetem je zejména spojena autorova volba vypravěče, rozvržení sledu dějů, promyšlení závažnosti jednotlivých motivů a stanovení důležitosti dílčích témat a tématu ústředního, pojmu syžet odpovídá nejlépe název způsob dějové a tematické výstavby

Při tvorbě epického díla autor nejdříve objeví určitou látku (mimoliterární nebo v literatuře již dříve zpracovanou skutečnost, kterou se nechá inspirovat). Pak vytvoří fabuli a nakonec se rozhodne, jak tuto fabuli ztvární konkrétně – syžetově, zejména kam jednotlivé fabulační řady událostí zařadí místně, časově a jakou jim přiřkne důležitost z hlediska svého autorského záměru. Čtenář postupuje při četbě přesně opačně: čte syžet a podle něj rekonstruuje fabuli.

6.3 Formální výstavba umělecké prózy z hlediska vypravěčského

ŘEČOVÉ PÁSMO (všechny promluvy vypravěče nebo postavy)	DRUH ŘEČI	FORMA ŘEČI
Pásmo vypravěče: řeč autora vypravěč = autor	monolog vypravěče → (tzv. vyprávěcí)	er-forma: 3. osoba (minulý čas, historický prezens)
<i>Se ztrhanou a zsinanou tváří se jal vypracovávat novou zprávu pro let číslo dvě. (Hailey)</i>		
řeč postavy vypravěč = postava	monolog postavy → (tzv. vyprávěcí)	ich-forma: 1. osoba (minulý čas, historický prezens)
<i>Znovu se rozhostilo ticho, a tu jsem ani ne čtvrt míle před sebou viděl, jak nad lesem vlaje britská vlajka. (Stevenson)</i>		
Pásmo postavy: řeč postavy	monolog postavy → (přímý)	přímá řeč
<i>„...drž se, kamaráde Jime, vlevo! Tam jsem zabil svou první kozu. Teď už sem žádná nechodí, rozběhly se po kopcích, mají ze mne strach.“ (Stevenson)</i>		
	dialog postav → (přímý)	přímá řeč
<i>„Oh, slečno Scarlett, vždyť nás všechny zabijí! Probodnou nám břicha bodáky!“ „Oh, buď zticha!“ (Mitchellová)</i>		
Pásmo přechodu mezi pásmem vypravěče a pásmem postavy:		nepřímá řeč

přechod mezi řečí autora a řečí postavy		
<p>„...a aby naše bezradnost byla úplná, přišel nám Hunter oznámit, že < do jednoho člunu vklouzl Jim Hawkins a odplul s ostatními...> (Stevenson)</p>		
	nepřímý dialog postav ->	nepřímá řeč
<p>Všichni jsme řekli, že <je to opravdu nádherná přísaha,>a ptali jsme se Toma, zda <to má z vlastní hlavy.> Řekl, že <částečně, ostatek že je z knih o pirátech a z knih o lupičích> a že <každá lepší tlupa má takovou přísahu.> (Twain)</p>		
		Polopřímá řeč
<p>Tím byl hlavní problém vyřešen a Teiosuke si ulehčeně oddychl. Odjel přímo do své ósacké kanceláře, ale téměř vzápětí po příchodu mu telefonoval Okubata. <Také by Teinosukeho o něco požádal, a nebude-li mít námitek, rád by jej navštívil...> Teinosuke odpověděl, že jej očekává. (Tanizaki)</p>		
		nevlastní přímá řeč
<p>Ale četníci naléhají: <Kde byl včera Šuhaj?> (Olbracht)</p>		
	vnitřní monolog ->	polopřímá řeč
<p>Náhle si vzpomněla na Rhetta Butlera a klid rozptýlil její strach. <Proč si na něho nevzpomněla ráno, když tak zoufale zháněla pomoc? Nenávidí ho, ale je silný a chyrý a nebojí se Yankejů.> (Mitchellová)</p>		
		nevlastní přímá řeč
<p>To tedy jsem a to taky budu, myslí si Lichtemburk, sháněje seddddddddddd se po meči se po meči; je vás tu jaksi moc, přitáhli jste div ne jako vojsko, máš tu lidi jako psů, Valdeku, a ten tvůj Beneš z Michalovic... (Daněk)</p>		
		smíšená řeč
<p>Ruda vstal, vykročil a přes čísi nohu upadl na zem, střelil očima kolem sebe a <zařoval se na Wolfa Zahna, který se mi chechtá do ksichtu – tak to tenhle syčák mi nastavil haxnu.> (Páral)</p>		

6.4 Kompozice uměleckého textu

(organizace jazykových prostředků a obsahových prvků do vyšších celků podle požadavku přehlednosti, návaznosti a vývojové logiky textu.

Kompozice textu je sice v zásadě prvkem formy díla, ale slouží k žádoucímu vystižení jeho obsahu (ať už věcného nebo ideového). Některé kompoziční postupy dokonce téměř nelze od obsahových prvků přesně odlišit.

6.4.1 Kompoziční principy

Princip kauzality – vychází z existence či neexistence logiky příčinných souvislostí mezi složkami díla

Kauzální (příčinná) výstavba – jedno téma logicky vyplývá z jiného, motivy navazují na sebe tak, že z existence jednoho vyplývají důsledky pro další. Zařazení určitého motivu má svůj racionální důvod.

Nekauzální výstavba – časová nebo prostorová – postup je charakteristický zejména pro lyriku a některé neepické formy prózy (příp. moderní nesyžetové prózy). Jedná se o výstavbu bez příčiny, následku a logické souvislosti.

Princip tektoniky – je založen na celkovém kompozičním rázu díla, a to z hlediska kompoziční uzavřenosti či neuzavřenosti

Tektonická (uzavřená) výstavba – dílo má pevnou stavbu, logické a přirozené vztahy mezi motivy, má úvod, vlastní obsahové jádro a závěr, kompozice je uzavřená a symetrická.

Atektonická (neuzavřená) výstavba – dílo nemá pevnou stavbu, témata či motivy na sebe naprosto nenavazují, jejich pořadí je úmyslně zpřeházeno (pokud vůbec existuje jejich souvislost).

Oba principy a jejich varianty se vyskytují vedle sebe, můžeme je nalézt v jednom a tomtéž díle. Zvláště často se spojuje výstavba kauzální s tektonickou a nekauzální s atektonickou (založená na proudu vědomí – Proust, Joyce, Woolfová, Hrabal). Je možno kombinovat i obě různé výstavby v rámci téhož kompozičního principu.

6.4.2 Kompoziční postupy

Kompoziční principy se v konkrétním díle realizují pomocí kompozičních postupů.

- postupy v rámci principu kauzality – velmi častý je kompoziční postup nekauzální výstavby v rámci principu kauzality – **proud vědomí**, založený na asociacích a vnitřním monologu (B. Hrabal – Obsluhoval jsem anglického krále).
- postupy v rámci principu tektoniky (podle časových vazeb)
 - chronologický** (ab ovo – od vajíčka)
 - retrospektivní**
 - paralelní**
 - rámcový** – do úvodního příběhu se vkládá několik ucelených příběhů (Dekameron)
 - in medias res** – uvádí čtenáře přímo do středu událostí (porušuje logický časový sled událostí a tím ozvláštňuje děj)

Mnohá díla uvedené postupy kombinují, takže vznikají další nepřeborné možnosti.

- postupy v rámci principu tektoniky (podle způsobu rozvíjení a vyvrcholení děje)
 - konflikt** – střet zájmů hlavních postav díla, často se ukazuje v obecné rovině (život proti smrti, láska proti nenávisti), může být krátkodobý či dlouhodobý, dílčí či hlavní. Cílem autora je vzbudit napětí.
 - zápletka** – je soubor motivů, které nějakým způsobem zamotají děj tak, aby se dál rozvíjel

rozuzlení – ukončení zápletky, vyřešení konfliktu (zápletky založené na působení ostře protikladných zájmů se nazývá intrika)

gradace (vystupňování) – záměrné uspořádání motivů tak, aby děj postupoval od méně důležitých či méně poutavých prvků až k těm nejdůležitějším, nejnapínavějším a vrcholným. Cílem je stupňovat čtenářův zájem a jeho zaujetí dílem

retardace (zpomalení) – je opakem gradace, nejčastějším prostředkem je popis

pointa – vyvrcholení příběhu obyčejně nějakým nečekaným způsobem. Nejpřirozenějším místem pro pointu je závěr díla, může však být omezena i na dílčí textové úseky

otevřený konec – autor úmyslně nerozuzlí zápletku děje a nechá dokončení příběhu na čtenáři – jeho postojích, názorech, pojetí umění i života

happy end – šťastné rozuzlení všech zápletek (unhappy end – katastrofický závěr)

- postupy v rámci principu tektoniky (podle práce s motivy)
opakování motivů – autor většinou poprvé motiv jen naznačí a pak jej rozvíjí využitím gradace. Nemusí zůstat jen u jednoho motivu, ale užívá kroužení a návratů motivů, přičemž jeden může být hlavní, jiný vedlejší, jeden se týká postavy, jiný děje. Cílem je nejen tyto motivy zdůraznit, ale také přitáhnout čtenářovu pozornost (Páral)
kontrast – protiklad různých složek uměleckého díla, především motivů, většinou pak tvoří hlavní kompoziční princip díla. Kontrast je prostředkem, který se uplatňuje nejen ve formě díla (zdůraznění smyslové názornosti protikladností a proměnlivosti), ale také v obsahu.
- K. postupy v rámci principu tektoniky (podle střídání stylistických principů) Popis jako kompoziční prvek je prostředkem retardace děje. Spisovatel opustí děj na nejnapínavějším místě a zařadí kratší či delší popisnou pasáž (romantismus, realismus). Může postupovat také tak, že popis s dějem střídá ve velmi krátkých a pravidelných, takže líčení událostí je popisem neustále prostupováno a jakoby zadržováno.

Seznam doporučené literatury:

Červenka, M. : Slovník básnických knih. Praha 1990.

Hrabák, J. : Poetika. Praha: SPN, 1977.

Zeman, M. : Teorie literatury. Praha 1992.

Vlašín, Š. a kol. : Slovník literární teorie. Praha 1978.

Brukner, J., Filip, J. : Poetický slovník. Praha: Československý spisovatel, 1977.

Hrabák, J., Tenčík, F. : Úvod do studia literatury. Praha: SPN, 1970.

Hrabák, J., Štěpánek, V. : Úvod do teorie literatury. Praha: SPN, 1987.

Kostečka, J. : Do světa literatury jinak. Praha: SPN, 1995.

Kožmín, Z. : Interpretace básní. Brno: Masarykova univerzita 1997.

Petrů, E. : Úvod do literární vědy. Olomouc: Rubico, 2000.